

Journal of Religion & Society (JR&S)

Available Online:

<https://islamicreligious.com/index.php/Journal/index>

Print ISSN: 3006-1296 Online ISSN: 3006-130X

Platform & Workflow by: [Open Journal Systems](#)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18007545>

The Use of Kalima in Punjabi Qisse (Narratives/Stories)

پنجابی قصیاں وچ کلمے داورتاوا

Professor Dr. Mujahida Butt

Fellow, Punjabi Oriental College, Punjab University, Lahore

Chairperson, Punjabi Department, Lahore College for Women University, Lahore

Professor Dr. Naveed Shahzad

Director, Institute of Punjabi Literature and Culture, Punjabi Oriental College, Punjab University, Lahore

ABSTRACT

This research paper deals with the first basic concept of "Tauheed" which based on kalma a .Tayyaba, in the classical qissa's. "Tuheed" based on the "Oneness" of God. Tauheed is the base of Islam. Its main and fundamental concept of Tauheed. Punjabi classical Poetry also created on this base with particular reference to Kalma-e- Tayyaba. Its core belief of Islam and foundation of Islamic concept. This research examine Punjabi poetry, i.e rooted deeply, spiritual and cultural trends, conveys clear concept of Islam with oneness of Allah. By focusing on classical Qissas and expressions of poetry. Also highlight the role of literature in spreading and pressing Islamic beliefs. Kalma-e-tayyaba declarer the oneness of Allah and Prophet Muhammad (SAWS) is not religious statement, with complete philosophy of life. Punjabi poets make this concept of Tauheed, accesable to people. Poetry reflects deep devotion, spirituality and direct religious connection. Selected Punjabi poetic texts presenting the concept of Tauheed poets most emphasize submission to Allah rejection of shirk and complete trust on Allah. Poets also emphasize submission to Allah rejection of shirk. The study presents the significant role in shaping the religious concept of society, as bridge between Islamic thought and understanding that shows faith, culture, and literature are writer connected. Punjabi poetry through Kalma-e-Tayyaba is powerful, heartfelt presentation of Tauheed. Its not only strengthens religious belief but also strength spiritual values like love for God, Respect for Holy Prophet (ﷺ) and moral value. It's a better study of Islamic theology with in south Asian literature and trends. The article presents a glimps of Punjabi poetry in which directly Kalmaa.Tayyaba has discussed.

Keywords: Islam, Classic, Poetry Kalma-e-Tayyaba, Tauheed.

پنجابی کلاسیکل قصیاں دے شاعر مسلمان سن ایسے پاروں اوہناں اپنے قصیاں وچ جا بجا قرآنی آیتاں دا براہ راست ورتاوا کیتا اے۔ پر سب توں پہلاں توحید دا اقرار تے واحدانیت خداوندی دا اقرار ہر شاعر اپنے اُتے لازم سمجھیا۔ توحید اسلام دا پہلا رکن اے ایہ دین دا اوہ اصول اے جیہدے بغیر اللہ پاک کول انسان دا کوئی عمل قبول نہیں۔ دین تے دنیا دی کسے وی طرحاں دی سعادت تے کامیابی دا حصول ایہدے بغیر ممکن نہیں۔ عام طور تے توحید توں جیہڑا مطلب لیا جاندا اے۔ اوہ ایہ کہ بندہ زبان توں کلمہ "لا الہ الا اللہ" ادا کرے یاں ودھ توں ودھ ایہدی تصدیق کرے جو بظاہر ایہدا مطلب سمجھ وچ آؤندا اے یعنی "اللہ توں سوا کوئی معبود نہیں۔ پڑھن

والا یہ اقرار کر دے کہ "اللہ اک اے" یعنی دو، تن، چار یا بے شمار نہیں پر صرف یہ عقیدہ رکھنا کہ بندے یا قوم دے عملوں، کمالات اور بہناں دی جاتی تے کوئی بہتا گہرتے مثبت اثر نہیں پاؤندا۔ اسلام وچ توحید دے معنی مفہوم دی وسعت ایس توں کتے ودھ اے۔ ایہدا مفہوم پوری طرحاں سمجھن تے عمل کرن توں بغیر انسان نہ تے موحد ہو سکدا اے تے نہ ای حیاتی وچ اپنے آپ نوں شرک دی بلا توں محفوظ رکھ سکدا اے۔ کیوں جے ایس اقرار توں بغیر کوئی دائرہ اسلام وچ داخل نہیں ہو سکدا الا الہ الا اللہ" اللہ دے سوا کوئی معبود نہیں" ایہہ کلمہ طیبہ دا پہلا حصہ اے جس راہیں انسان اللہ دی ربوبیت تے یکتائی دا اعتراف کر دے۔ اللہ اک اے واحد اے لا شریک اے۔ عربی زبان وچ الہ دے معنی جیہی ہستی دے نیں جیہڑی اپنی شان شوکت تے جلال برتری دے لحاظ نال ایس قابل ہوئے کہ اوہدی پرستش کیتی جائے عبادت واسطے اوہدے آگے ای سر جھکا یا جائے۔

الہ دے معنی وچ ایہ مفہوم وی شامل اے کہ اوہ بے انتہا قوت تے قدرت داملک اے۔ جیہدا اندازہ اک بندہ نہیں کر سکدا۔ اللہ سوہنا آپ کسے دا محتاج نہیں باقی سارے اپنی حیاتی دے معاملیاں وچ اوہدے محتاج نیں تے اوہدے کولوں مدد منگن تے مجبور نیں۔ کلمے دا دووا حصہ "محمد الرسول اللہ" رسالت دا اعتراف اے۔ بطور آیت لا الہ الا اللہ دے کلمات قرآن پاک دی سورۃ محمد آیت نمبر 19 تے سورۃ الصفت آیت نمبر 35 وچ موجود نیں کلاسیکی شاعران نے حرف بحرف ایہناں نوں اپنے شعران وچ بطور تلمیح ورتیا۔ احسن القصص وچ ایہدا اور تاوانج کیتا گیا اے۔

یر الی اللہ لا الہ الا اللہ تک سارا
اوبا معنی جلوہ کردے جیسں دل ہر ورتارا (1)

ابھتے سورۃ محمد دیاں دوآیتاں نیں۔ اک آیت نمبر 10 جہدے وچوں صرف اک اکھر "یسر" لگا گیا اے جہدا مطلب اے پھرنا، ٹرنا، سیر کرنا تے اوہدے نال لفظ ورتیا گیا اے الی اللہ۔ یعنی مطلب ایہہ کہ اللہ ول دوڑ کے آنا نال ای آیت 19 وچ اے۔

فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ
لذَنبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَاللَّهُ
يَعْلَمُ مَتَقَلِّبَكُمُ وَمَثَوَلَكُم ۱۹ (2)

ترجمہ: "سو تو جان رکھ پئی کوئی پوجا دے لائق نہیں سوائے اللہ دے تے بخشش منگ اپنے گناہ دی تے ایماں داراں تے ایماں دارنیاں لئی تے اللہ جاندا اے تہاڈے بھونڈیاں پھرنے دی جگہ تے تہاڈے رہنے دی جگہ۔"

مولوی غلام رسول ہوراں وی شعر وچ ایہو گل کیتی اے کہ اللہ ول ودھو اہدے سوا کوئی معبود نہیں جیہڑا ہر کم وچ حامی تے مددگار اے جس کم وچ وی اوہدی مدد کرو مدد شامل حال ہو جاندی اے۔ الہ دے لفظ وچ پوشیدگی تے حیرت دا مفہوم وی پایا جاند اے یعنی

الہ اوہنوں کہنے آں جیہدیاں قوتاں ہر اسرار تے ناقابل فہم ہوں۔ مطلب ایہ کہ کائنات وچ کوئی وی ہستی اللہ توں سوا ایسی نہیں جیہڑی عبادت دے قابل ہوئے تے اوہدے اگے سر جھکا یا جائے یعنی صرف اوہو ای ذات اے جیہڑی ساری کائنات دی مالک تے حاکم اے تے عام ذات اوس عظیم ہستی نوں نہیں سمجھ سکدی۔ جد کہ فضل شاہ لیلیٰ مجنوں وچ ایہد اور تاوانج کر دے نیں۔

۔ کلمہ لا الہ الا اللہ پڑ ہے نام رسول ابرار نبلی
آخر نام مجنوں کیکے آہ ماری گئی جان سدہار بیار نبلی (3)

مقصد ایہہ کہ جدوں لیلیٰ نوں مجنوں دی موت دا پتہ لگاتے اوس کلمہ پڑھ کے اپنی جان دے دتی ایس دے نال ای پہلے مصرعے وچ شاعر نے آکھ دتا اے کہ جیہڑا اللہ دی وحدانیت دا اقرار کرے تے نال ای رسول ﷺ نوں آخری نبی منے اوہدے لئی جنت دا مقام ابرار اے۔ توحید دی حقیقت ایہ وی اے کہ اوہ اکلا ای عبادت دے لائق اے۔ عبادت دا مستحق اے۔ کوئی ہور ذات ایس استحقاق (حق) وچ اوہدی شریک نہیں بن سکدی۔ اوہ اپنی ذات، صفتاں تے کماں وچ "وحدہ لا شریک" اے۔ ذات وچ اک ہون توں مراد ایہہ کہ اوہدے جیہڑی ذات ہور کوئی نہیں۔ صفتاں دی وحدت توں مراد ایہہ کہ اوہدے جیہڑیاں کامل صفتاں کسے ہور ذات وچ نہیں پائیاں جاندیاں۔ کماں دی وحدت دا مطلب ایہہ کہ ساری کائنات دیاں ساریاں تدبیراں صرف اوہدے ہتھ وچ نہیں جو کم کر سکدا اے۔ کوئی دوسرا نہیں کر سکدا۔ نہ ای اوہدے معاملیاں وچ کوئی دخل دے سکدا اے۔ وسیع کائنات جیہدے آغاز، انجام تے انتہا دا خیال کرن نال ذہن تھک جاندا اے نامعلوم زمانے توں چلی آرہی اے تے نامعلوم زمانے ول چلی جا رہی اے جیہدے وچ ایسے حیرت انگیز کوشے ہو رہے نیں کہ اوہناں نوں ویکھ کے عقل دنگ رہ جاندی اے۔ ایس کائنات دی خدائی صرف اوہ ای کر سکدا اے جیہڑا غیر محدود اے۔ ہمیشہ توں اے، ہمیشہ رہے گا جیہڑا کسے دا محتاج نہیں۔ اوہ بے نیاز اے، قادر مطلق اے، حکیم اے، دانا اے، ہر چیز دا علم رکھدا اے تے کوئی چیز اوہدے توں مخفی نہیں۔ اوہ ساریاں تے غالب اے تے کوئی وی اوہدے حکم توں سرتابی نہیں کر سکدا۔ بے حساب قوتاں دا مالک اے۔ ساری کائنات دیاں زندگیاں دا مالک اے تے سب نوں رزق پہنچاندا اے۔ عیب، بغض تے کمزوری دیاں سب صفتاں توں پاک اے۔ ایہدے کماں وچ کوئی دخل اندازی نہیں کر سکدا۔ ایس واسطے مرن توں پہلے لیلیٰ دا کلمہ پڑھنا ایس چیز دا اعتراف سی کہ اوس اپنی خطا تے توبہ کر کے رب سوہنے کولوں معافی منگ کے اپنی بخشش دارا کھول لتا۔ قصے وچ اک ہور تھاں تے ادھے کلمے دا یعنی الا اللہ دا اور تاوانج کیتا گیا اے۔

۔ سچ آپ ہیں شیر دلیر جیہڑے ملک دشمن چند میل شاہا
الا اللہ انصاف ایہہ ظل اللہ کیتی غیر تے غیر دلیل شاہا (4)

اللہ دے سوا انصاف کرن والا تے صاحب اختیار کوئی نہیں ایہدے لئی خواہ کنیاں ای دلیلاں اکٹھیاں کر لو اوہدے انصاف توں وڈا انصاف کوئی نہیں۔ سیف الملوک وچ میاں صاحب نے وی اللہ دی واحدانیت تے معبودیت دی تبلیح ایس روپ وچ ورتی اے۔

ہوئے نصیب نبی دا کلمہ دین قبول محمد
لا الہ الا اللہ سچ رسول محمد (5)

ایہتھے وی شاعر دی خواہش اے جے نصیب ہون تے مردے دم مینوں اللہ تے اوہدے رسول دا کلمہ نصیب ہوئے۔ کہ اللہ دے سوا کوئی معبود نہیں تے محمد ﷺ اللہ دے سچے رسول نیں۔ یعنی شاعر نے ادھا کلمہ عربی تے ادھا پنجابی ترجمہ کے وچ بیان کیتا اے۔ حضور اکرم ﷺ نے فرمایا جیہڑا شخص محض رضائے الہی دی خاطر لا الہ الا اللہ کہندا اے۔ اللہ تعالیٰ اوہدے تے دوزخ دی اگ حرام کر دیندا اے۔

کلمہ سورۃ الصفت وچ آیت نمبر 35 اے۔ آیت تے آیت دا ترجمہ انج اے۔

إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا
اللَّهُ يَسْتَكْبِرُونَ ۝ ۳۵

"اوہناں دا ایہہ ہال سی جد آکھیا اسی اہناں اللہ بن کوئی پوجا دے لائق نہیں غرور کر دے سن"۔ (الصفت: 35) (6)

انسان دی قدیم تاریخ دا مطالعہ تے ایس دنیا تے آباد پرانیاں قوماں دے باقی آثاراں دے مشاہدے توں ایہ حقیقت واضح ہو جاندی اے کہ انسان نے ہر زمانے وچ کسے نہ کسے خدا نوں منیا اوہدی پرستش کیتی۔ آج دے دور وچ وی جنیاں قوماں آباد نیں۔ خواہ اوہ وحشی ہون یاں انتہائی مہذب ساریاں وچ اک گل مشترک اے کہ اوہ کسے نہ کسے خدا نوں مندیاں نیں تے اوہدی عبادت کر کے سکون حاصل کر دیاں نیں۔ ایہدے توں پتہ لگدا اے کہ الہ دے وجود دا تصور انسان دی فطرت وچ موجود اے جیہڑی اوہنوں مجبور کردی اے کہ اوہ کسے خدا نوں منے تے اوہدی عبادت کرے۔ ایس آیت وچ شعر دی مناسبت نال متضاد انداز وچ آیت داور تاوا کیتا گیا اے۔ انسان دراصل بندہ ای پیدا ہو یا اے۔ فطرتا ای محتاج تے کمزور اے۔ اجیہیاں بے شمار چیزاں نیں جیہڑیاں ساڈی ہستی نوں برقرار رکھن واسطے ضروری نیں پر انسان دی قدرت توں باہر نیں۔ کدی آپے ای سانوں ایہ چیزاں لہجہ جاندیاں نیں تے کدی آپے ای ساڈے کولوں کھوہ لئیاں جاندیاں نیں۔ سورۃ محمد وچ نفس مضمون تے شاعر دا نفس مضمون اکو اے۔ آیت تے کلمے دا ورتاوا اک ہو رتھاں بطور تبلیح ورتیا جا رہیا اے۔

ہو یا فنا فی الشیخ ایہ طالب مرشد وچ سما یا
لا الہ پھر بہار الا اللہ گھر آیا (7)

آخر اوہ کیہڑی شے اے، جیہڑی انسان نوں مجبور کر دی اے۔ جے اپنی ذات تے دوسرے بندیاں دیاں اندرونی کیفیتاں تے غور کرے تے آپ ای ایس سوال دا جواب مل جائے گا۔ جدوں ملکہ خاتون نے شہزادہ سیف الملوک دے حسن دی بدلیج الجمال اگے تعریف کیتی اوہدے وچ اک صفت ایہہ دی سی کہ ایہہ عشق دا سچا طالب اے تے فنا فی الشیخ ہو کے اپنے مرشد وچ سما چکا اے۔ یعنی اوس لا الہ اللہ دے اقرار نوں حاصل کرتا اے فیر اوہ تیرے تک اپڑیا اے۔ یعنی تینوں حاصل کرنا اوہدے واحدانیت دے اقرار دا اک حصہ اے۔ شیریں فرہاد وچ میاں محمد بخش ہوراں کلمے دا اک لفظ الہ ورتیا اے۔ جیہڑا تمام کلمے دا نچوڑا اے۔ جس دے لفظی معنی، معبود یا لائق پرستش نیں۔ ایہہ وی توحیدول ای اشارہ اے۔ شاعر ایہہ استعمال کجھ انج کر دا اے۔

ہو یا دتا اوسنوں خوش آواز الہ
پڑھدا سکے بیٹھ دے چھوڑ پندھا روراہ (8)

سب توں اُتے لا الہ الا اللہ دا درجہ اے۔ ایہ اوہ علم اے جیہڑا آپ اللہ پاک نے ہر زمانے وچ اپنے نبیاں دے راہیں انساناں نوں اپڑایا۔ ایہی علم سب توں پہلاں حضرت آدمؑ توں دے کے زمین تے اتاریا گیا۔ ایہی علم سارے پیغمبراں توں بعد حضرت محمد ﷺ لے کے دنیا وچ تشریف لیائے۔ ایہ خالص علم اے تے ایہدے وچ جہالت دا شائبہ تک نہیں۔ معبود یعنی پروردگار نے فرہاد دی آواز وچ اجیہی روانی رکھی سی کہ راہ چلے وی اپنا سفر چھڈ کے اوہدے مونہوں کلام الہی سنن بہہ جان دے سن یعنی پروردگار نے فرہاد دی زبان وچ تاثیر رکھی سی۔ لفظ الہ کلمے توں علاوہ الحشر وچ یکے بعد دیگرے دو آیتاں وچ ورتیا گیا اے۔ ہر دور وچ مقصد معبودیت دا اعتراف اے:

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلِيمٌ الْغَيْبِ
وَالشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ 22 (9)

"ایہو ای اے اللہ جس بن کوئی پوجا دے لائق نہیں جانن والا غیب دا تے ظاہر دا ایہو ای اے بڑا مہربان رحم والا"۔ (الحشر: 22)

اک توں ودھ خداواں دی موجودگی دی نفی دے دلائل پیش کیتے گئے نیں۔ اللہ پاک فرماندے نیں کہ جے کائنات دا اک خدا نہ ہونداتے فیر ایہ ساری کائنات انتشار دا شکار ہو جاندی۔ جس طرح اک مملکت وچ اک توں ودھ حکمران نہیں ہو سکدے۔ ایسے طرحاں اک کائنات وچ وی اک توں ودھ خدا ممکن نہیں کیونکہ ہر خدا اپنے آپ نوں ای صاحب اختیار سمجھداتے کسے ہو رہی گل گوارا نہ کردا۔ جد کہ دوجی آیت وچ لا الہ دا ذکر کجھ انج نظریں پیندا اے:

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ
السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ
الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ ۲۳ (10)

"ایہو ای اے اللہ جس بن کوئی پوجا دے لائق نہیں بادشاہ پاک ذات چنگا۔ امن دین والا پناہ دین والا زبردست دھمے والا وڈیائی والا
بے عیب اے اللہ اوس توں جس نوں شریک بناندے نیں۔" (الحشر: 23)

توحید دے لغوی معنی اک بنانا، متحد کرنا، ملانا یا ایکتا ثابت کرن دے نیں۔ اصطلاحی معنیاں دے لحاظ نال ایس توں مراد اللہ تعالیٰ
اپنی ذات، صفتاں تے عملاں دے لحاظ نال بے مثال تے یکتا اے۔ ساری کائنات اوہدی مخلوق اے۔ دنیا اوسے دی تدبیر دے
مطابق چل رہی اے۔ کائنات وچ اوس توں اڈ کوئی خدا نہیں۔ جیہڑا اوہدے نال ذات، صفتاں یاں کماں وچ شریک ہوئے۔ اوہ سبھے
عیباں توں پاک اے۔ سارے کمال وی اوہدے وچ موجود نیں۔ اوہ جی تے قیوم یعنی ہمیش توں اے تے ہمیش رہے گا۔ اوہ غیر فانی
تے والی اے۔ اوس ساری کائنات نوں سنبھالیا ہویا اے۔ ایس کم وچ اوہنوں کسے دی لوڑ نہیں۔ اوہ کلا ای قیوم اے تے صمد اے یعنی
اپنے وجود تے کم وچ کسے دے وجود تے مدد دا محتاج نہیں سگوں ساری کائنات اوہدی محتاج اے۔ شیریں فرہاد وچ اک ہور تھاں ایہدا
ورتاوا کجھ انج کیتا گیا اے۔

پڑہن لگی آس ہے کرسی فضل الہ
تدھ جہیان شہزادیاں کہیا مینوں شاہ (11)

فرہاد نے شیریں دے ایس یقین تے کہ مینوں تے توں کسے شاہی خاندان دا شہزادہ لگدا ایں۔ جواب دتا سی کہ جے معبود کرم
کر دیوے تے تیرے ورگی شہزادی دے منہ دی گل سچ ہو سکدی اے۔ ایہہ لفظ براہ راست فیر سورۃ الانعام وچ آگے کچھے آیت نمبر
102 تے آیت نمبر 106 وچ ورتیا گیا اے:

ذِكْمُ اللَّهِ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَلِيقُ كُلِّ
شَيْءٍ فَأَعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ ۱۰۲
(12)

"اوجے اللہ رب تہاڈا اوس بن کوئی پوجا دے لائق نہیں پیدا کرن والا ہر سکے داسو پوچھو اوہنوتے اوسے دے حوالے اے سبھ کجھ۔"
(الانعام: 102)

جد کہ آیت 106 وچ دل اللہ نوں کرن ول اشارہ اے:

اتَّبِعْ مَا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ لَا إِلَهَ إِلَّا
هُوَ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ (13)

"تے اوس اتے جو حکم آیا تیرے دل تیرے رب ولوں اوس بن کوئی لائق پوجا نہیں تے منہ پھیر شرک کرن والیاں تھیں۔"
(الانعام: 106)

ایس آیت وچ اللہ پاک فرماندے نیں کہ میں شرک کدی وی معاف نہیں کراں گا۔ ایس توں اڈ میں جیہہ اچا ہواں جیہہ اگناہ معاف کر دیاں۔ اللہ پاک فرماندے نیں کہ بندہ زمین آسمان دے جنے گناہ لے کے میرے کول آجاوے پر اوہدے وچ شرک نہ ہوئے تے میں اوہدے اوہ سارے گناہ معاف کر دیاں گا۔ اللہ تعالیٰ ایہ کدی برداشت نہیں کردا کہ اوہدے نال کسے نوں شریک ٹھہرایئے کیوں جے اوہدے جنیاں صفتاں دامالک کوئی ہو رہے ای نہیں۔ اللہ پاک اپنی ذات وچ یکتا تے بے مثال اے۔ توحید دا جابجا اقرار صوفی شاعراں دے کلام دا خاصہ سی سورۃ اعراف وچ وی الہ دالفظ دو تھانواں تے مذکور اے۔ آیت نمبر 65 تے آیت نمبر 73۔ آیت نمبر 65 وچ اناج گل کیتی گئی اے:

﴿وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُوْدًا قَالَ يَا قَوْمِ أَعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنِّ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ ٦٥﴾ (14)

"کہ گھلیا عادل انہادے بھرا ہود نوں۔ آکھيو سواے میرے رب پوجو اللہ نوں نہیں تہاڈا کوئی معبود سوا اوہدے کیوں فیر بچدے نہیوں۔" (الاعراف: 65)

جہالت دے ساریاں نالوں اُتلے درجے وچ انسان سمجھدا اے کہ جیہہ ریاں شیواں ذرا شان شوکت والیاں نظر آؤندیاں نیں یاں کسے قسم دا نفع تے نقصان پہنچاندیاں نیں، ایہو ای خدا نیں۔ لہذا اوہ جانوراں، دریاواں تے پہاڑاں نوں پوجدا اے۔ زمین دی پرستش کردا اے تے اگ، پانی، ہوا، سورج تے چن دی عبادت کرن لگدا اے۔ پر معبود دی نافرمانی پاروں اوس قوم تے عذاب لیاند آ گیا جس طرحاں فرہاد نے اپنے باپ دی گل نہ منی تے اوس نوں دیس نکالا مل گیا۔ ایسے طرحاں قوم ثمود دا حال ہو یا جیہہ آیت نمبر 73 وچ مذکور اے:

﴿وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ أَعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنِّ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ﴾ (15)

"تے گھلیا ثمود دل بھرا اوہناں دا صالح آکھيو سواے قوم میری پوجو اللہ نوں نہیں تہاڈا کوئی معبود سوا اوہدے۔" (الاعراف: 73)

ایہدے بعد جدوں علم دی روشنی ہو رو دھدی اے تے انسان دیکھدا اے کہ دنیا دے نظام وچ اک زبردست نظم موجود اے۔ بے شمار قوتاں اک دو جے نال رل کے کم کر رہیاں نیں۔ انتظام عالم دی ایہ ہم آہنگی ویکھ کے مشرک انسان وی ایہ گل منن تے مجبور ہو جاندا اے کہ ساریاں توں وڈا اک خدا اے جیہہ اساریاں تے حکومت کردا اے پر ایہ سارے جے اک دو جے توں وکھرے تے

بالکل خود مختار ہون تے سارا نظام درہم برہم ہو جائے۔ اوہ اوہدی عبادت کردے نیں پر نال ای دو جے جھوٹے خداواں نوں وی شریک ٹھہراندے نیں۔

شیریں فرہاد وچ اک تھاں ہور الہ دابراہ راست استعمال عدل دی بنیاد تے ہو یا اے۔ میاں صاحب لکھدے نیں۔

فیر کہے ایہہ پاپ ہے مارن بیگناہ
اکثر لیکھیا دیو نان کرسی عدل الہ (16)

جدوں شیریں دے مگیترونوں پتہ لگا کہ فرہاد وی اوہدا دیوانہ اے تے اوس اونہوں قتل کران دی ٹھانی پر نال ای سوچیا کہ بے گناہ نوں قتل کرنا بے قہر نوں دعوت دین دے برابر اے۔ ایہتھے فیر لالہ الہ اللہ سورۃ النساء توں بطور تلمیح ورتیا گیا اے:

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ
الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ أَضْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا
(17) ۸۷

"اللہ جو اے اوس بن کسے دی پوجا نہیں ضرور اکٹھا تہا نوں دن قیامت تک جس وچ کج شک نہیں تے کدی گل ودھیر سچی اے اللہ نالوں"۔ (النساء: 87)

قرآن مجید نے مسئلہ توحید اُتے زور دتا اے۔ اڈواڈ طریقیاں نال توحید دے عقیدے نوں صحیح کرن تے ہر قسم دے شرک نوں ختم کرن دی کوشش کیتی اے۔ سورۃ الاخلاص وچ عقیدہ توحید دی مکمل طور تے شناخت کیتی گئی اے تے وحدانیت باری تعالیٰ نوں مکمل طور تے ثابت کیتا اے۔ الہ والفظ سورۃ البقرۃ دی آیت 255 وچ دی مذکور اے۔ جس نوں آیت الکرسی وی آکھیا جاندا اے۔ ایہہ سراسر توحید تے مبنی آیت اے:

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ
سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ (18)

"اللہ اے جس باجھوں کسے دی سیوا نہیں اصل زندہ سب داسنبھالن والا نہیں پھڑدی اوہنوں اونگھ تے نہ نیندر"۔ (البقرہ: 255)

اللہ دی شان وڈی اے تے کسے نوں اوہدے اگے دم مارن دی مجال نہیں۔ اوہ واحد تے لاشریک اے۔ اللہ اپنی ذات، صفات تے عملاں وچ یکتا اے۔ اوہ گروہ جیہڑے خدا دے نال کسے ہور نوں ذات صفات وچ شریک ٹھہراندے نیں۔ اوہناں دی تردید کیتی گئی اے۔ جس طرحاں کہ مجوسی، ہندو، نصرانی، عیسائی اک توں ودھ خداواں دے قائل نیں۔ عیسائی حضرت عیسیٰ نوں خدا دا پتر کہندے، ایس چیز دی مکمل تردید کیتی گئی اے۔ لفظ الہ سورۃ الکھف وچ ایہناں اکھراں بیان ہو یا اے۔

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا
إِلَهُكُمْ إِلَهٌُ وَاحِدٌ (19)

"توں آکھ میں ترا آدمی آں تساں جہا حکم آوند اے میرے ول پئی معبود تہا ڈا اکو معبود اے"۔ (الکھف: 110)

عقیدہ توحید اسلامی تعلیمات دی بنیاد اے۔ ایس آیت وچ ایسے چیز نوں بیان کیتا گیا اے کہ توحید دا مطلب ایہہ وے کہ معبود حقیقی صرف اللہ اے جیہڑا اک اے۔ اوہدا کوئی شریک نہیں ہو رہا۔ ای اوں دا کوئی ہم پلہ تے نہ ہم سراے۔ اوہ ہمیشہ توں اے تے ہمیشہ رہے گا۔ اوہی سب دا خالق تے مالک اے۔ اوہ سب دارازق اے۔ سب اوہدے محتاج نیں۔ اوہ کسے دا محتاج نہیں۔ ساری کائنات دا نظام اوہ دے حکم نال چل رہیا اے۔ چن، تارے تے سورج سب اوہدی بخشی ہوئی روشنی نال چمکدے نیں۔ اوہ دے حکم نال گردش کردے نیں۔ ساری مخلوق دی زندگی اوہ دے حکم نال قائم اے۔ سورہ طہ وچ وی لفظ الہ آیت نمبر 8 وچ ورت کے اللہ دی واحدانیت دا اعتراف کیتا گیا اے:

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ ۝ ۸
(20)

"اللہ اے اوں بن کوئی پوجا دے لائق نہیں اوہ دے نام نیں سوہنے"۔ (طہ: 08)

سورہ ہود وچ اللہ دی واحدانیت دا اعتراف 14 جگہ کیتا گیا اے:

فَالَّذِينَ يَسْتَجِيبُونَ لَكُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّمَا أَنْزَلَ
بِعِلْمِ اللَّهِ وَأَنَّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَهَلْ أَنْتُمْ
مُسْلِمُونَ ۝ ۱۴ (21)

"فیر جے نہ جواب دتوں تہا نوں تاں جان لوؤ پئی اتریا اے اللہ دے علم نال اوہ جو کوئی لائق پوجا دے نہیں باجھ اوہدے فیر بھلا ہو تسیں فرمانبردار"۔ (ہود: 14)

دوجی تھان قوم عاد نوں راہ راست تے لیان لئی الہ دا ورتاوا کیتا گیا اے تے نصیحت کیتی گئی اے کہ اک اللہ دی پوجا کرو:

وَإِلَىٰ عَادِ أَخَاهُمْ هُوْدًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا
اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ ۝ (22)

"آکھیو سواے میری قوم پوجو اللہ نوں نہیں تساں لئی کوئی لائق پوجا دے سوا اوہدے"۔ (ہود: 50)

اللہ اپنے وجود، صفتاں تے کماں وچ کسے دا محتاج نہیں۔ کائنات دا ہر معبود اللہ پاک توں سوا باطل اے تے صفت توں خالی اے۔ اللہ دے سوا کوئی ذات ایسی نہیں جیہڑی کسے دی محتاج نہ ہوئے۔ اوہ کسے دا محتاج نہیں، ہو رہے سبھے اوہدے محتاج نیں۔ ایسے طرحاں صمد کہہ کے تمام معبودان باطل دا خاتمہ کردتا۔ ایسے طرحاں قوم ثمود نوں راہ راست تے لیان لئی توحید دی تلقین کیتی گئی اے:

﴿ وَإِلَىٰ ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنِّ إِلَهٍ غَيْرُهُ ﴾ (23)

"تے گھلیا اسیں ثمود ول بھراہنا دا صالح آکھیو سوائے میرے قوم پوجو اللہ نوں نہیں تساں لئی کوئی لائق پوجا دے سوا اوہدے"۔ (ہود: 61)

وارث شاہ لکھدے نیں کہ رانجھا جوگ لے کے دی توحید دا پرچارک ای نظر آند اسی۔

﴿ دے نور الہ دا مکھڑے تے منوں رب چتا دا ہے ﴾ (24)

سورۃ ہود وچ آخری وار توحید دا پیغام قوم مدین نوں دتا گیا اے:

﴿ وَإِلَىٰ مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنِّ إِلَهٍ غَيْرُهُ ﴾ (25)

"تے گھلیا اسماں مدین ول بھرا اہنا دا شعیب آکھیو سوائے میری قوم پوجو اللہ نوں نہیں تساں لئی کوئی لائق پوجا دے سوا اوہدے"۔ (ہود: 84)

اللہ دی وحدانیت دے اعتراف توں بغیر دائرہ اسلام وچ داخل نہیں ہو یا جاسکدا۔ وارث شاہ ہیر بارے گل انج کردے نیں۔

﴿ وارث شاہ الہ نوں سوئپ ہیرے سانوں چھڈ کے ہور دھرائیاں نی ﴾ (26)

حدیثاں وچ وار وار ایس گل تے زور دتا گیا اے کہ اللہ اک اے تے اوہدا کوئی شریک نہیں۔ نبی پاک ﷺ نے فرمایا کہ جیہڑا بندہ سچے دل نال ایہ اقرار کرے کہ اللہ اک اے تے اوہدا کوئی شریک نہیں۔ اوہی ذات عبادت دے لائق اے اوہ بندہ کامیاب و کامران ہو گیا تے فلاح اوہدا مقدر ہو گئی۔ کیوں جے شرک سب توں وڈا گناہ اے تے بہت وڈا ظلم اے۔ توحید ساریاں نیکیاں دی جڑ اے۔ جے بندہ ساریاں نیکیاں کردا ہوئے۔ کسے دادل نہ دکھائے۔ ہور سارے حق تے فرض ادا کرے پر اوہدا دل تے زبان ایس گل دی گواہی نہ دیندے ہون کہ اللہ اک اے تے اوہدا ہور کوئی شریک نہیں اوہدے سارے عمل برباد ہو جاندا ہے نیں۔ ضائع ہو جاندا ہے نیں۔ اللہ نوں اوہدے نیک عملاں دی کوئی پرواہ نہیں ہوندی۔ ساڈا ہر عمل صرف اوہدے صورت قابل قبول اے، جے سچے دل نال اللہ نوں اپنا رب مینے تے اوہدے نال کسے نوں شریک نہ ٹھہرایئے۔ ایسے واسطے نبی پاک ﷺ نے فرمایا کہ توحید نیکیاں دی جڑ اے۔ جے بوٹے دی جڑ ای صحیح نہ ہوئے تے بوٹا کیویں ودھ بھل سکدا اے جس طرح جدوں تیکر عمارت دی بنیاد مضبوط نہ ہوئے۔ عمارت زیادہ دیر تک قائم نہیں رہ سکدی۔ کلمہ شیطان دے خلاف مومن لئی انسان دی ڈھال اے۔ مفتی محمد شفیع لکھدے نیں:

"حضور ﷺ نے فرمایا لا الہ الا اللہ اور استغفار کی کثرت کیا کرو کیونکہ ابلیس کہتا ہے کہ میں نے لوگوں کو گناہوں میں مبتلا کر کے ہلاک کیا تو انہوں نے مجھے لا الہ الا اللہ کہہ کر ہلاک کر دیا۔ جب میں نے یہ دیکھا تو میں نے ان کو ایسے خیالات باطلہ کے پیچھے لگا دیا جن کو نیکی سمجھ کر کرتے ہیں جیسے عام بدعات کا یہی حال ہے۔" (27)

جیہڑا سچے دل نال اقرار کرے کہ اللہ اک اے تے اوہدا کوئی شریک نہیں۔ ایس گل تے قائم رہوے تے اوہدا خاتمہ وی ایسے عقیدے تے ہو جاوے اوہ شخص جنت وچ داخل ہوئے گا یعنی اللہ پاک اوہناں لوکاں کو لوں اینا راضی ہوئے کہ اوہناں نوں جنت وچ داخل فرما دے گا نیک کماں اتے نیک بندیاں دا بدلہ جنت دے سوا ہو رکیہ ہو سکدا اے۔ اللہ دے سوا کسے دی کوئی حیثیت، مقام یا مرتبہ نہیں کہ اوہدی بندگی تے پرستش کیتی جائے۔ اوہدے سوا کوئی خدا دیاں خوبیاں تے صفتاں نہیں رکھدا۔

وارث شاہ فقیر الہ دے نوں مار مار کے چاھڑیوں (28)

توحید تے اعتقاد رکھن والا چنگی طرحاں سمجھدا اے کہ نفس دی پاکیزگی تے عمل دی نیکی توں سوا اوہدے لئی نجات تے فلاح دا کوئی ہو ر ذریعہ نہیں کیوں جے اوہ اک ایسے خدا تے یقین رکھدا اے جیہڑا بے نیازاے، کسے نال کوئی رشتہ نہیں رکھدا۔ بے لاگ عدل کرن والا اے۔ ہو ر کسے نوں اوہدی خدائی وچ دخل یاں اثر حاصل نہیں۔

"یعنی نادان لوگوں نے اپنی جگہ چاہے کتنے ہی خدا اور معبود بنا رکھے ہوں۔ مگر اصل واقعہ یہ ہے کہ خدائی پوری کی پوری بلا شرکت غیر فانی ذات کی ہے جو کسی کی بخشی ہوئی زندگی سے نہیں بلکہ آپ اپنی ہی حیات سے زندہ ہے اور جس کے بل بوتے پر ہی کائنات کا یہ سارا نظام قائم ہے۔ اپنی سلطنت میں خداوندی کے جملہ اختیارات کا مالک وہ خود ہی ہے۔ کوئی دوسرا نہ اس کی صفات میں شریک ہے نہ اس کے اختیارات میں اور نہ اس کے حقوق میں لہذا اس کو چھوڑ کر یا اس کے ساتھ شریک ٹھہرا کر زمین یا آسمان میں جہاں بھی کسی اور کو محدود (الہ) بنایا جا رہا ہے ایک جھوٹا گھڑا جا رہا ہے اور حقیقت کے خلاف جنگ کی جا رہی ہے۔" (29)

اللہ دے سوا کوئی وی انسان دا مددگار نہیں اوہ واحد ہون دے نال نال لا شریک وی اے۔ سا جھی مددگار تے ساتھی دی لوڑ کمزور ہستیاں نوں پیندی اے اللہ ایہنا ساریاں توں بالا تر اے۔ عقیدہ توحید تے ایمان رکھن والا کدی تنگ نظر نہیں ہو سکدا۔ اوہ خدا دا قائل ہوندا اے جیہڑا زمین آسمان دا خالق، مشرق مغرب دا مالک تے سارے جہان نوں پالن پوسن والا اے۔ ایس ایمان توں بعد ساری کائنات وچ موجود کوئی شے غیر نہیں دسدی۔ اوہ ساریاں نوں اپنی ذات وانگلوں اک ہی مالک دی ملکیت تے اک ہی بادشاہ دی رعیت سمجھدا اے۔ اوہدی ہمدردی، محبت تے خدمت کسے اک دائرے دی پابند نہیں رہندی۔ اوہدی نظر اوہ سے طرحاں لا محدود

ہو جاندی اے، جس طرح اللہ تعالیٰ دی بادشاہی لا محدود دے۔ جدوں ہیر اپنے بندے دے قابو نہیں آندی تے سب آکھدے
نیں کہ شاید ایہدے اتے آسبی اثر اے۔

محبوب الہ دے لاڈلے ہو ایس ووٹری نوں کوئی سول ہے جی (30)

ایس بارے غلام وارث ہو ریں لکھدے نہیں:

"دوسروں کے آگے اتنا بھی نہ جھکو کہ ان کو معبود بنا لو۔ قیامت میں افسر ماتحت مالدار سب اللہ کے
آگے پیش ہوں گے اور اس وقت تمہاری ذرا ذرا سی حرکت کا (بھلی ہو یا ابدی) اجر یا بدلہ ملے
گا۔ اپنی دل کی بھڑاس اس وقت نکالنا درست ہوتا اگر تمہیں یقین نہ ہوتا کہ قیامت میں حسن
معاملگی کا صلہ ملے گا یا خدا کو ایسی طرف داری کی ضرورت ہوتی۔ کفار کے خدا کو نہ ماننے سے اس کی
شان میں کوئی فرق نہیں آتا"۔ (31)

سب توں وڈی چیز ایہ کہ عقیدہ توحید تے ایمان لیاون والا ایہ یقین رکھد اے کہ عقیدہ توحید انسان نوں خدا دے قانون دا پابند
بنادیند اے۔ ایس عقیدے تے ایمان لیاون والا ایہ یقین رکھد اے کہ خدا ہر کئی تے ظاہر چیز دی خبر رکھد اے۔ اوہ شہ رگ توں
وی زیادہ نیڑے اے۔ رات دے ہنیرے وچ یاں تہائی دے گوشے وچ وی کوئی گناہ ہوئے تے خدا نوں اوہدا علم ہوندا
اے۔ جے دل دی ڈوگھیاوی وچ وی کوئی ارادہ پھٹدا اے تے خدا نوں اوہدی خبر ہوندی اے۔ ایہ یقین جتا مضبوط ہوئے گا، اونا ای
ودھ انسان اپنے خدا دے حکماں دا مطیع ہووے گا۔ ایس لئی کلاسیکل داستاناں وچ رب دی واحدانیت دا اقرار کیتا گیا اے۔

کل چیز فنا ہو خاک رسی ثابت ولی اللہ دے رہن گے دے (32)

جدوں قیامت آئے گی تے ہر شے فنا ہو جائے گی پر اوہ لوگ جیہڑے اللہ دے رستے تے ہون اوہناں دے اعمال باقی رہن
گے۔ عقیدہ توحید نسل انسانی دے درمیان مساوات تے برابری دا درس اے۔ اوہ انسان نوں ذات پات تے دو جیاں معاشرتی تے
معاشی اُنچ بیچ دیاں بندھناں توں آزاد کر دیندا اے۔ انسان دے دل وچ اسلامی اخوت دا جذبہ ابھاردا اے۔ تعصب، تنگ
نظری، گروہ بندی تے فرقہ بندی دا خاتمہ کر دیندا اے۔ وارث شاہ لکھدے نہیں:

جھاں ہک الہ دا آسرا ہے اوہناں پنکھیاں نال کھہاڑنا کیہہ (33)

References

1. Ghulam Rasool Alampuri, *Ahsan-ul-Qasas*, Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2000, p. 10.
2. Al-Qur'an, Surah Muhammad, Ayah 19.
3. Fazal Shah, *Qissa Laila Majnun*, Lahore: Arya Steam Press, 1926, p. 118.
4. Ibid., p. 59.
5. Muhammad Bakhsh, *Saif-ul-Malook*, Lahore: Sheikh Ghulam Hussain & Sons, Urdu Bazar Lahore, n.d., p. 496.
6. Al-Qur'an, Surah As-Saffat, Ayah 35.
7. Muhammad Bakhsh, *Saif-ul-Malook*, Lahore: Sheikh Ghulam Hussain & Sons, Urdu Bazar Lahore, n.d., p. 267.
8. Muhammad Bakhsh, *Sheerin Farhad*, Khari Sharif: Sajjada Nasheen Khari Sharif, 1978, p. 22.
9. Al-Qur'an, Surah Al-Hashr, Ayah 22.
10. Ibid., p. 23.
11. Muhammad Bakhsh, *Sheerin Farhad*, Khari Sharif: Sajjada Nasheen Khari Sharif, 1978, p. 41.
12. Al-Qur'an, Surah Al-An'aam, Ayah 102.
13. Al-Qur'an, Ayah 106.
14. Ibid., Surah Al-A'raaf, Ayah 65.
15. Ibid., Surah Al-A'raaf, Ayah 73.
16. Muhammad Bakhsh, *Sheerin Farhad*, Khari Sharif: Sajjada Nasheen Khari Sharif, 1978, p. 50.
17. Al-Qur'an, Surah An-Nisa, Ayah 87.
18. Ibid., Surah Al-Baqarah, Ayah 255.
19. Ibid., Surah Al-Kahf, Ayah 110.
20. Ibid., Surah Ta-Ha, Ayah 08.
21. Ibid., Surah Hud, Ayah 14.
22. Ibid., Surah Hud, Ayah 50.
23. Ibid., Surah Hud, Ayah 61.

24. Sharif Sabir (Murattib), *Heer Waris Shah*, Lahore: Waris Shah Memorial Committee, 1986, p. 31.
25. Al-Qur'an, Surah Hud, Ayah 84.
26. Sharif Sabir (Murattib), *Heer Waris Shah*, Lahore: Waris Shah Memorial Committee, 1986, p. 103.
27. Muhammad Shafi' Mufti, *Ma'arif-ul-Qur'an*, Karachi: Idara-e-Ma'arif, Vol. 8, n.d., p. 36.
28. Sharif Sabir (Murattib), *Heer Waris Shah*, Lahore: Waris Shah Memorial Committee, 1986, p. 382.
29. Abul A'la Maududi, *Tafheem-ul-Qur'an*, Lahore: Tarjuman-ul-Qur'an, Vol. 1, 1984, p. 194.
30. Sharif Sabir (Murattib), *Heer Waris Shah*, Lahore: Waris Shah Memorial Committee, p. 236.
31. Ghulam Rasool, *Tanbihan-ul-Qur'an ya Rooh-e-Sadaq*, Lahore: Al-Mustaqarr, Naya Mozang, n.d., Part III, p. 366.
32. Sharif Sabir (Murattib), *Heer Waris Shah*, Lahore: Waris Shah Memorial Committee, 1986, p. 239.
33. *Ibid.*, p. 276.